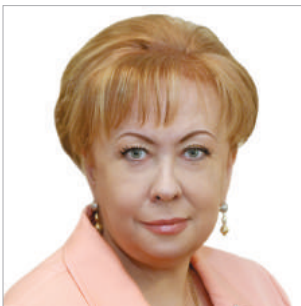

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО, ПРАВОВА ДЕРЖАВА ТА ПРАВО: ВЗАЄМОПОВ'ЯЗАНІСТЬ І ВЗАЄМОВПЛИВ

Н. М. Оніщенко

завідувач відділу теорії держави і права
Інституту держави і права ім. В. М. Корецького
НАН України, доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України, заслужений юрист України

Серед найбільш пріоритетних тем сучасного правового доробку декілька є, безумовно, домінуючими. Одна з них пов'язана з розвитком громадянського суспільства та правової держави, друга – із захистом прав, свобод та законних інтересів людини, а отже – конструктивом і дієвістю сучасного права.

На жаль, досить невелика частина публікацій спрямована на поєднання цих доленосних проблематики, на усвідомлення їх взаємопов'язаності, взаємовідповідності, посилення коефіцієнта корисної дії правореґулюючих процесів сьогодення з метою мінімізації ризиків антигуманістичних проявів в окремих сферах життєдіяльності людини.

Є безсумнівним, що дієвий захист прав і свобод людини неможливий сьогодні:

1) без дієвого втручання громадянського суспільства в усі процеси праводержавотворення;

2) без належного розвитку всіх інститутів сучасної європейської держави;

3) без гармонійної збалансованої дії інститутів громадянського суспільства і правової держави;

4) без виховання соціально активної особистості, здатної до реформаторських змін в умовах розвитку громадянського суспільства.

Не є секретом, що протиріччя в системі координат держава – суспільство – особа набули гострого характеру. Притому все, що надруковано про громадянське суспільство сьогодні, у світовій практиці можна поділити на дві частини:

а) «за» громадянське суспільство;

б) «проти» громадянського суспільства.

«За» виступає ліберальний (і соціал-демократичний) проект, «проти» – консервативний (і про-соціалістичний) проект. Тим самим визнано, що в оцінці громадянського суспільства вирішальною є не змістовна складова, а ідейна спрямованість [1].

Враховуючи, що громадянське суспільство здебільшого визначається як сукупність індивідів та їх об'єднань з розвиненими політичними, правовими, культурними, економічними зв'язками, що діє формально незалежно від держави, хоча і взаємодіє з нею, слід зазначити, що індивіди повинні впливати на державу задля досягнення загальносуспільного блага. Саме завдяки такій взаємодії формується громадянська солідарність в суспільстві.

Отже, науковці справедливо наголошують, що значення громадянського суспільства в умовах функціонування демократичного політичного режиму та соціальної, правової держави, полягає, зокрема, у такому: 1) громадянське суспільство утворює відповідне соціальне середовище, в якому формується і розвивається особистість за допомогою створення умов для задоволення її основних потреб та інтересів, тобто створюються умови для її широкої

самореалізації; 2) громадянське суспільство виступає гарантією захисту інтересів кожної особистості, її природних прав і свобод від надмірного втручання держави в особисте життя; 3) інститути громадянського суспільства формують і репрезентують перед державою громадські інтереси, а також прагнуть забезпечити ефективний діалог з державою щодо захисту цих інтересів або врегулювання можливих конфліктів; 4) за допомогою включення індивіда до структури громадянського суспільства відбувається необхідна для нього реалізація духовних і матеріальних інтересів, інтеграція у соціальне середовище [1].

Громадянське суспільство як суспільство громадян, які рівні у своїх правах і обов'язках, суспільство, яке номінально не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради досягнення загального блага, є базисом держави. Держава, у свою чергу, захищає демократичні принципи самоврядування всіх недержавних організацій, які безпосередньо формують громадянське суспільство. Для цивілізованого розвитку обох феноменів необхідно створити надійний, ефективний і гармонійний механізм їх взаємодії та взаємозбагачення.

Звертаючись до поняття «механізм взаємодії громадянського суспільства, особи та держави», в першу чергу, слід зазначити, що хотілося б згадати принаймні дві складові: це інститут юридичної відповідальності держави перед особою та інститут юридичної і соціальної відповідальності бізнесу.

Щодо першої складової зауважимо, що такий інститут існує не тільки в науковій доктрині, а й одержує суттєве практичне звучання. Зокрема, у Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки (затвердженої Указом Президента України від

26 лютого 2016 р. № 68/2016) йдеться про «утвердження відповідальної перед людиною правової держави».

Що ж стосується юридичної та соціальної відповідальності бізнесу, то ця проблема не тільки не відображається сучасним законодавством, а й не розроблена, навіть, в національній правовій доктрині.

Хоча існує нагальна потреба в розробці не тільки загальних засад цієї відповідальності в національному, а й у наднаціональному аспектах. До того, слід нагадати, що в англосаксонській правовій системі ще 150 років тому виникло так зване кримінальне корпоративне право. Сьогодні ж в Євросоюзі окремі вчені, політики та посадовці наголошують на відсутності відповідальності транснаціональних корпорацій. Проте можна констатувати відсутність не тільки юридичної, але й соціальної відповідальності бізнесу перед суспільством. У цьому можна легко пересвідчитися. Достатньо ознайомитися з декількома публікаціями із засобів масової інформації. Зокрема, це можна бачити на прикладі деяких «скандальних» забудов Києва (в його історичному центрі: у буферній зоні Софії Київської тощо); «катака» на комунальні кінотеатри в Києві тощо.

Отже, можемо констатувати, що пошук порядку в громадянському суспільстві супроводжується пошуком влади [3]. Просування України демократичним шляхом прямо пов'язане, по-перше, з перерозподілом соціального простору між державою і громадянським суспільством, а по-друге, з їх визначеною, бажано більш ефективною взаємодією, або хоча б налагодженим співіснуванням в нових політичних умовах.

Слід зазначити, що принцип пріоритетного функціонування громадянського суспільства стосовно державної влади знаходить

своє розповсюдження, стає все більш характерним для генеральної динаміки розвитку сучасної світової цивілізації. Це, зокрема, відображено у появі та успішній діяльності міжнародних недержавних організацій, наднаціональних інститутів ООН, ЮНЕСКО, МОП тощо.

Проте слід враховувати, що соціальні та політичні переваги комунікаційної моделі громадянського суспільства порівняно з їх «жорсткими» державними аналогами вітчизняного типу протягом перебудовних процесів викликали певні ідеалістичні уявлення у свідомості демократичних кіл. Проголошена гласність для активізації громадян стала розглядатися як громадянське суспільство, що здатне відсторонити контроль держави як її реальну «демократичну заміну». Реформатори вимагали перебудови всіх сфер під лозунгом «Менше держави!» [3, с. 535-556].

Боротьбу з державою та процесами регуляції дехто трактує як боротьбу проти тоталітаризму і антидемократичних методів соціального та політичного управління. Результатом цієї боротьби повинно було б стати створення в Україні розгалуженого, добре структурованого громадянського суспільства як макросоціальної демократичної практики. Знищення тотального диктату держави, як вважалося, дасть новий історичний імпульс країні, застійні явища в якій починали серйозно загрожувати її статусу європейської держави. Проте формування зрілого громадянського суспільства є досить складним процесом, що потребує зусиль і сучасної науки, і юридичної практики.

Серед багатьох змін, якими характеризується сучасний суспільний розвиток, є зникнення або майже повне зникнення категорії (поняття) «планування» в різних сферах життєдіяльності людини і, як це не дивно, в наукових пошуко-

вих дослідженнях. Мабуть, це одна з причин того, що ринкові зрушення сприймаються громадою здебільшого як стихійне явище. Мова іде зараз не про суперечки щодо співвідносності процесів регуляції та дерегуляції, або обговорення переваг і недоліків планової (адміністративно-командної) та ринкової економіки. Йдеться саме про теоретичну категорію «планування», яка не одержує ні свого доктринального вивчення, ні аналізу можливостей її практичного запровадження.

Проте громадянське суспільство не з'являється на порожньому місці, цьому повинен передувати соціальний і державний розвиток, причому від досконалості і суспільства, і держави в певних просторово-часових вимірах залежить ступінь досконалості інститутів громадянського суспільства, його більша або, на жаль, менша «зрілість» та розвиненість.

Без існування держави (державних органів та інших інститутів державної влади) не існувало би громадянського суспільства (його інститутів) в тому сучасному розумінні, яке надається цьому поняттю сьогодні. Адже громадянське суспільство набирає свою силу і здатність до розвитку саме у взаємодії (діалозі та партнерстві) чи протистоянні (конфлікті) з державою, що не означає, що інститути громадянського суспільства функціонують за своїми законами, які відрізняються і не залежать від складної національної правової системи [4, с. 5]. Ще раз хочемо підкреслити: громадянське суспільство нищівно веде боротьбу з тоталітарною, а не з правовою державою.

Про громадянське суспільство в останні роки написано багато праць, як статейних, так і монографічних. Втім, аналіз цього явища вражає не тільки своїм різноматтям, а й значною суперечливістю. Розуміння громадян-

ського суспільства можна вважати дещо «розмитим» поняттям, оскільки число визначень (дефініцій) останнього не підлягають підрахунку. Проте деякі автори вважають, що всі дефініції функціональні, а відсутність єдиного визначення навпаки є певною перевагою щодо майбутніх дослідницьких проектів. І це, можливо, відповідає дійсності. Що ж відбулося на практиці?

В результаті часто непродуманих перетворень, практичні процеси несподівано виявилися далекими від запрограмованих теоретичних конструктів [5, с. 3-10]. Головною причиною цього стає некоректна інтерпретація реформаторами особливостей взаємовідносин (комунікативних засад) держави, державної влади та громадянського суспільства в Україні. Не остання роль в цих процесах належить руйнуванню засад загальнолюдської моралі як історичного феномену суспільного поступального розвитку. В цих умовах важко очікувати на конструктивний полілог держави, суспільства та людини. Як нам видається, діяльність держави можна успішно, демократично корегувати за допомогою: 1) суб'єктів; 2) інститутів та 3) структур громадянського суспільства. Але не можна позбавити її (державу) певної ролі в організації вітчизняного соціального простору та підмінити громадянським суспільством. Такі спроби в історії країни виникали неодноразово, вони відомі і ретельно проаналізовані, що дає зайвий шанс пересвідчитися в їх «історичній» неспроможності.

Сучасний стан українського суспільства потребує від наукової спільноти пошуку відповідей на загальносоціальні імпульси, які необхідні стратегії реформування: перехід від неконструктивних спроб замінити державу громадянським суспільством до зусиль, які спрямовані на їх збалансова-

ну взаємодію. Саме принцип соціального та політичного балансу у взаємовідносинах правової держави та громадянського суспільства повинен стати основою для виправлення та корекції нестабільної економічної ситуації.

У цій сфері країна зустрівся сьогодні з найбільшими труднощами. Проблеми у взаєморозвитку вітчизняних володарюючих структур з суб'єктами та інститутами громадянського суспільства є настільки серйозними, що в національній свідомості стали формуватися полярні, досить стійкі уявлення про те, що в Україні «закордонні» демократичні інституції взагалі не потрібні, що, крім шкоди для країни, вони нічого не принесли, що такі ідеї повинні бути визнаними некоректними з огляду на практику; та інші: національний, політико-правовий розвиток повинен бути точною копією, віддзеркаленням західних взірців без усіякої корекції на національну самобутність.

Щоб розібратися в цьому питанні, слід визначити роль держави як базового елементу української політичної системи, що відповідає за збереження цілісності суспільства та забезпечення його нормальної життєдіяльності. Вона за допомогою адміністративних структур, органів контролю, правоохоронних органів, профілактики та запобігання протиправної діяльності повинна регулювати різномірний зв'язок та взаємодію між різними суб'єктами. Соціальний простір структурується так, щоб доля ентропійних процесів (невизначених) в соціумі не перевищувала рівень, за яким починаються системно-структурні дисфункції та стає можливим його розпад.

Водночас, аналізуючи численні позиції науковців з приводу самого поняття громадянського суспільства, місця в ньому держави, не можна не відмітити надмірну

увагу саме до проблем державності, що є певною мірою традиційним для радянської і пострадянської доби. Натомість структура власне громадянського суспільства, розвиток його важливих інституцій, які мають «організувати» і забезпечити безпосередню демократію в суспільстві залишаються поза увагою правознавців.

Зважаючи на те, що Закон України «Про громадські об'єднання» був прийнятий у 2012 р., це законодавство потребує подальшого вдосконалення.

Важливим завданням розвитку громадянського суспільства є забезпечення дієвого і постійного суспільного контролю, який може стати важливим чинником демократизації суспільства: забезпечення права народу на належне урядування.

Навряд чи є особлива потреба доводити необхідність активізувати молодіжні рухи, створити адекватні форми впливу на свідомість молоді з метою формування у неї стабільної громадянської позиції.

Оголошення магістральною проблемою сьогодення прав людини, визнання інтересів особистості більш вагомими порівняно з інтересами суспільства і держави є класичним постулатом доктрини громадянського суспільства. Однак, це не означає і не може означати послаблення ролі держави у захисті та охороні особистості. Права людини можуть бути гарантовані тільки в умовах правової, демократичної держави, яка в змозі управляти суспільством і позитивно впливати на особистість.

Цікавим, маловивченим і надзвичайно важливим з огляду на сучасні політико-правові процеси в Україні стають питання, пов'язані з правовою та громадянською активністю громадян. Не є секретом, що під час переломних процесів у праводержавотворенні значно зростає соціальна, взагалі, і правова активність, зокрема. Найкра-

щим підтвердженням цього стають процеси, пов'язані з Майданом 2014 р. Такі «сплески» правової активності цікаві з багатьох точок зору та різних кутів вивчення. В першу чергу, це питання формування і розвитку громадянського суспільства, його функціональна спроможність у взаємовідносинах з владою, окремий зріз вивчення – діяльність щодо правотворчості Майдану, доктринальні розробки щодо революційної (народної) правосвідомості, питання правового світогляду та правової ідеології тощо. Зауважимо, що у своїх працях Є. М. Трубецької зазначав щодо походження права: в енциклопедії права нас повинно цікавити лише питання про те, як взагалі виникає право, які взагалі причини, сили, що творять право [6, с. 151].

В такий спосіб запропонуємо поглиблений розгляд зазначеної проблематики. Приділяючи увагу правовій активності, хочемо відразу наголосити, що правова активність – один із видів соціальної активності, соціально активної поведінки особистості, яку можна і слід розглядати як юридично значущу. Поведінка кожної особи оцінюється відповідно до її наслідків, які в свою чергу можуть бути корисними, шкідливими або нейтральними, як для особи, так і для суспільства. Таким чином соціальна значущість з огляду на інтереси суспільства корисна, якщо її передумовою є конструктивна правова активність суб'єктів, і соціально шкідлива, якщо порушуються певні соціальні норми. Отже, юридично значуща поведінка, як вважає переважна більшість теоретиків права, це врегульована нормами і принципами права поведінка особи що має певні юридичні наслідки. Така поведінка виступає юридичним фактом, що зумовлює виникнення, зміну і припинення правовідносин, права обов'язків їх учасників, заходів

юридичної відповідальності [7, с. 242-243]. В такий спосіб юридично значущу поведінку можна розглядати як соціальну свідомо вольову поведінку особи (дію чи бездіяльність), що передбачена нормами права і спричиняє або може спричинити певні юридичні наслідки. Будь-яка поведінка суб'єктів права у сфері, урегульованій правом, є юридично значущою. Вона слугує формою вияву свободи особи, найважливішою формою існування будь-якої професійної діяльності, що здійснюється в державі. Без поведінки у сфері дії права не здійснюються правовідносини, не реалізуються права і свободи громадян: правомірна поведінка викликає появу регулятивних правовідносин, не правомірна – охоронних і превентивних. Поведінка за межами правового регулювання є юридично нейтральною, не має юридичного значення.

Безсумнівно, що правова активність є передумовою, засадою поведінки, яку можна і слід визначати юридично значущою. Зрозуміло, що будь-яка правова активність громадян спрямована саме на результат, на виникнення відповідних правовідносин, регулювання відповідних суспільних відносин, розробку актів правотворчості, створення необхідних структурних ланок або скасування деяких в існуючому механізмі держави.

В такий спосіб не може бути обійденою увагою ще одна складова нашого розгляду.

В цих умовах, на наш погляд, необхідне відродження поваги до права, принципу верховенства права, принципу законності, підвищення авторитету закону, що є чи не найпершочерговішим завданням представників вітчизняної науки, і зможе слугувати важливим завданням громадянського суспільства, розвитку сучасного правового світогляду. Тому, не пропонуючи нових «рецептів миттєвого

одужання суспільства», враховуючи, що це процес не одного дня, тижня або місяця, що суспільство не може «одужати» за «помахом чарівної палички», а довіра до права, закону і режиму законності не може виникнути миттєво за бажанням як представників влади, так і її опонентів, або представників соціуму, хочемо наголосити на тому, що необхідно спиратися на практичну значущість проблеми дії, дієвості, результативності, ефективності права в житті громадянського суспільства, людини і держави. Тому спробуємо запропонувати деякий практичний зріз і почнемо з того, в чому полягає місія, «навантаження» права в сучасному суспільстві. Хочемо зазначити, що право – це не константна величина, воно залежить від багатьох факторів, серед яких: витоки, постулати, функції права, принципи організації влади, джерельна база тощо.

Ще у 18 столітті до н. е. у Законах Хаммурапі було вказано: «право необхідне для того, щоб сильні не ображали слабших». Вважаємо це першим визначенням соціального призначення права в історико-правовій ретроспективі.

Що ж до сьогоднішнього дня, то право супроводжує нас по-

всюдно, а чи є воно дієвим, потенційно конструктивним, чи може воно задовольнити наші очікування, відчуття захищеності кожним, гарантованості прав та законних інтересів, протистояння сваволі в процесі упорядкування суспільних відносин, безсумнівної дії механізмів щодо впровадження правового порядку в усіх сферах суспільного життя, гарантування та забезпечення системи безпеки, що пов'язана із соціальною діяльністю, особливо тією, що несе потенційну загрозу життєво важливим інтересам людини, суспільства та держави? До речі, це далеко не повний перелік наших очікувань від сучасного права. Багато в чому успіхи демократичних перетворень залежать від того, наскільки право в суспільстві підтримується та поважається різними соціумами та кожним індивідом зокрема.

Чи можна вважати право сьогодні дійсним провідником «у європейський простір свободи, безпеки і правосуддя»? [8]. Отже, воно (право) повинно демонструвати свою «дієздатність» від бізнес-плану, який ми складаємо, до належних умов праці і відпочинку, особливо щодо учасників АТО, членів їх сімей, дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського

піклування, людей, що потребують термінового медичного лікування, профілактики та реабілітації тощо.

Більше того, слід констатувати, що за роки Незалежності в Україні прийнятий величезний масив правових норм. В цілому, він є відповідним і міжнародним нормам, і цивілізованим формам, і євродартам. Але в той же час є не діючим, тобто ефективність права лишається сьогодні тільки «паперовою». Тому найпершочерговішим завданням і доктрини, і практики є така трансформація права, при якій воно дійсно стає дієвим регулятором суспільних відносин.

Безумовним «мірилом», оцінкою ефективності права є ефективність захисту прав, свобод і законних інтересів людини.

Свобода, рівність, честь, гідність – найкращі «орієнтири» демократичного становища особи в сучасному суспільстві. Юридичні критерії, що свідчать про більшу або меншу насиченість цих категорій, їх повноту та розвиток згідно європейських стандартів, повинні бути постійно в центрі уваги, «справою» честі науковців та юристів-практиків, запорукою успішного діалогу між громадянським суспільством, державою і людиною. ■

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Концепція удосконалення діалогу громадянського суспільства, особи та держави в контексті забезпечення та захисту прав людини в Україні. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2015. – 116 с.
2. Соловьев В. С. Сочинения в 15-ти т. / В. С. Соловьев [Отв. ред. А. А. Носов ; сост. Н. В. Котрелев, А. А. Носов]. – Т. 1 : 1873-1876. – М. : Наука, 2000. – 391 с.
3. Кульчицький В. С. Історія держави і права України : [підруч.] / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – К. : Видавничий дім «Ін Юре», 2007. – 624 с.
4. Грудцына Л. Ю. Государство и гражданское общество : [моногр.] / Л. Ю. Грудцына [Под ред. С. М. Петрова]. – М. : ЮРКОМПАНИ, 2010. – 464 с.
5. Сабанадзе Ю. В. Группы интересов у переходных обществах : [моногр.] / Ю. В. Сабанадзе. – К. : Логос, 2009. – 208 с.
6. Ковальчук О. М. Теорія права у працях вчених Київського університету (19 – поч. 20 ст.) : моногр. / О. М. Ковальчук. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – С. 151.
7. Теорія держави і права : підруч. / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2014. – С. 242-243.
8. Договір про функціонування Європейського Союзу. Конституційні акти Європейського Союзу (в ред. Лісабонського договору) : пер. Геннадія Друзенка та Світлани Друзенко, за заг. ред. Геннадія Друзенка. – К. : К.І.С., 2010. – 536 с.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО, ПРАВОВА ДЕРЖАВА ТА ПРАВО: ВЗАЄМОПОВ'ЯЗАНІСТЬ І ВЗАЄМВПЛИВ

Н. М. Оніщенко

Стаття присвячена складній проблематиці взаємопов'язаності та взаємообумовленості громадянського суспільства, держави та права. Авторка констатує, що кожне з цих явищ правової дійсності неодноразово було предметом наукового обговорення та дискусіювання. Проте пов'язаність цих категорій, їх «взаємопроникнення» та взаємовплив, на жаль, ще не стали проблематикою сучасного наукового юридичного доробку. Втім, це дало б, безумовно, змогу посилити коефіцієнт. Окремий вектор присвячений питанням ефективності, результативності, конструктиву сучасного права в контексті євроінтеграційних вимог.

Ключові слова: громадянське суспільство, держава, право, громадянська вихованість, соціально-правова активність, полілог держави громадянського суспільства та людини.

Стаття надійшла до редакції: 11.05.2016.